

ӘОЖ 82-3

ГТАХР 17.82.94

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.97(1).12

Сұлтанғалиева Р.Б., Ибатолла А.Т.**М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан**
E-mail: r.sultangalieva@mail.ru, ibatolla18@mail.ru**МЕМУАРЛЫҚ ПРОЗАДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛ ТҰЛҒАНЫҢ КӨРКЕМ
БЕЙНЕСІ: ОЙ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ ПОРТРЕТТЕР ТИПОЛОГИЯСЫ**

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиетіндегі мемуар жанрының ерекшеліктерін айқындау, мемуарлық шығармаларды зерделеу, шығармалардың тілі мен табиғатына тоқталу. Мемуар жанрында жазылған шығармалардың баяндау бірлігін талдау, көркем бірлік тұрғысынан зерделеу.

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі мемуарлық жанрдың табиғаты туралы сөз қозғалады. Қазақ әдебиетінде мемуарлық жанр ерте дами бастады. Өз алдына бөлек жанр ретінде өзіндік типологиясымен ерекшеленетін бұл жанрдың тарихы өте ертеден, Орхон-Енисей жазбаларынан бастау алған. Мақалада мемуарлық жанрдың формалары мен жазылу түрлеріне қарай талдау жасалады.

Мемуарлық жанрдың түрлеріне естелік, автобиография, естелік мемуар, хат, күнделіктер жатады. Автордың баяндауына қарай мемуарлық жанрдың ерекшеліктерін байқауға болады. Кейбір шығармаларда үзік-үзік естеліктер жазылса, ал кейбіреуінде балалық шағынан бастап автор өзі тоқтаған өмірінің кезеңіне дейін жазады. Өмірінің соңына дейін жазу не жазбауды автор өзі шешеді. Өмірінің белгілі бір кезеңіне дейін жазуды жөн көруі де мүмкін. Мемуарлық шығармалар арқылы біз сол замандағы халық мұраты мен ұлт тағдырын, халық үнін ести аламыз. Тарих жалпылама жазылатын болса, мемуарда біз жеке бір тұлғаның өзіндік ойы мен өзіне аян шындығын білеміз. Мемуар жанры жалаң баяндаудан тұрмайды. Олай болса, оқырманды еліктіре алмас еді. Баяндау шеберлігі, образды жасау тәсілдері, характерді ашатын диалогтар құруы, мінездеме мен портреттерді жазу жолдары ерекше рөл ойнайды.

Мемуарлық шығармалардың ішіндегі М.Мағауин, Ә.Нұршайықов, Қ.Жұмаділов сынды жазушылардың романдарындағы шығармашыл тұлғаның бейнесі талқыланады. Аталған авторлардың өзіндік қолтаңбалары мен жазу стильдері айқындалады. Шығармаларға арқау болған өмір шындығы мен көркемдік ізденістері, автор мен кейіпкер өзара байланысы танылады. Мемуарлық жанр мен тарихи романдардың аражігі айқындалады. Мемуарлық шығармада тарихты берудің, шындықты жеткізудің көркемдік тәсілдері, автордың қалай жүзеге асырғандығы жайлы сөз болады.

Кілт сөздер: проза; мемуар; автобиография; мемуар роман; күнделік; естелік мемуар.

Kipicne

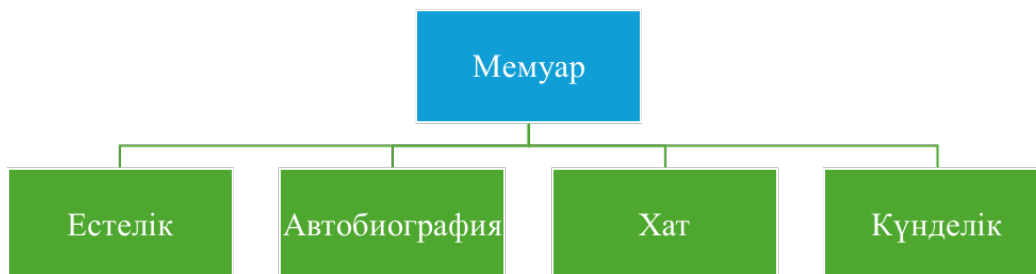
Қазақ көркем әдебиетінде мемуарлық шығармалар – жанрлық типологиясымен ерекшеленетін, өзіндік орны бар әдебиеттің бір жанры. Мемуарлық шығарма деп қандай да бір заманда өмір сүрген атақты адамның өмірі туралы жазылған деректі туындыларды айтамыз. Дегенмен мемуарлық шығармалар ішінара автобиографиялық және эпистолярлық мемуарлық шығармалар деп жіктеледі. Қазақ әдебиеті небір автобиографиялық туындыларға, роман, повесть, әңгімелерге бай. Автобиографиялық туындылардың өзіндік ерекшелігі шығарма автордың өмірінен тікелей алынған. Шығарманың кейіпкері автордың өзі болып келеді. Автор өз өмірінен ауытқымайды, әрі шығарма желісі тек бір-екі желіге ғана құралады. Уақыт пен кеңістік туралы ойларын автор өз өмірінен ала отырып, қоғам шындығын баса бейнелейді. Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің өз өмірі туралы жазған «Автобиографиялық әңгімесі» соның дәлелі іспеттес.

Мемуарлық шығармалардың тағы бір тармағы мемуар деп аталады. Көркем әдебиетте мемуарлық прозада роман, повесть, әңгімелер жазылған. Мемуарлық проза автордың өмірнамасын бейнелеумен ерекшеленеді. Қазақ әдебиетінде мемуарлық жанрға С.Мұқанов, Ә.Нұршайықов, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Қ.Мырзалиев шығармаларын жатқызамыз. Автор шығармасында балалық шағынан бастап сипаттайтын болса автобиографиялық-мемуар деп аталғаны жөн. Ал егер, шығарма автордың үлкейген шағынан басталып, шығармада мемуарлық детальдар аз болса, жазушы естелігі арақидік аз айтылса, онда бұл туындыларды естелік мемуарлар деп атаймыз [1, 56]. Мемуарлық шығармалар тек жазушының естелігінен тұруы қажет деген жаңсақ пікір екенін ескереміз. Себебі, мемуарлық жанр тек автордың естелігінен тұрса, жазушының күнделігі іспетті болып кетері анық. Қазақ әдебиетінде мемуарлық жанр қанша кемелдене түссе де, жанрлық жағынан аражігін ажырататын мәселелер әлі де көп екенін байқаймыз [2, 301]. Мемуарлық жанрдың қалыптасуына, дамуына орыс әдебиетінің әсер еткені рас. Дегенмен, қазақ мемуарлық жанрының тарихы сонау түркі кезінен бастау алған. Оның бірден-бір дәлелі – Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. Ескерткіштен мемуарлық детальдарды байқауға болады. Ескерткіштер мен автобиографиялық элементтерді көреміз. Алғашқы мемуарлық белгілер тек автордың артынан із қалдыру мақсатынан тумаған секілді. Себебі, Тоныкөктің жазуынан тек өмірде болғанын, тарихты ғана қалдыруды мақсат етпей, Түркі еліне халықтың тәрбиесін, мақсат-мұратын бірге жеткізуді көздегендей. Алғаш өмірбаяндық элементтерді осы ескерткіштерден байқаймыз.

Көркем әдебиетте сан қилы тарихты бейнелеудің бірнеше тәсілі бар. Соның ішінде ең өнімді әрі танымалы мемуарлық шығармалар арқылы шындықты, тарихты жеткізу болып табылады [3,167]. Мемуарлық жанрдың ерекшелігі – тарихи дәлдігінде. Тарих мемуар жанрында да байқалады. Дегенмен, тарихи романдарда мемуардағыдай бір адамның өмірбаяның жіпке тізгендей тізіп отырмайды. Әрі тарихи шығармаларда автор өз көзімен ғана сараламайды, жұрттан естігені, түйгені бәрін кейіпкерлері арқылы жеткізіп отырады. Мемуар жанрында кейіпкері өзі болса, тарихи шығармаларда олай болмайтындығын білеміз. Тарихи шығармаларда басты кейіпкерді толықтыру үшін, оның болмысын ашу мақсатында кейбір оқиғаларды автор өзі қиылыстырып, ойдан шығаруы да

мүмкін. Ал мемуарлық жанрда ойдан шығару емес, асқан дәлдік пен нақтылықты қажет етеді [4].

Мемуарлық жанр – прозалық ізденістен туған әдебиеттің бір түрі. Өз заманының тарихынан сыр шертетін, автор өмір сүріп отырған заманның айнасы іспеттес. Өмірбаян біреу болса да, оның оқырманға берудің, ұсынудың жолы бірнеше. Сол себепті де мемуарлық жанрдың формалары әртүрлі. Кейбір жазушылар тек қана үзік-үзік естелік түрінде жазса, кейбірінде автор басынан аяғына дейін үшінші жақтан баяндау түрінде жазатындығын байқаймыз [5].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық жанрдың көрінісін, табиғатын зерттеу және ерекшелігін анықтау үшін осы уақытқа дейінгі ғылыми тұжырымдамалар мен еңбектерге тоқталып, ондағы мемуар жайындағы теориялар мен материалдарға талдау жұмыстары жүргізілді.

Мақалада мемуар жанрының ерекшеліктерін, жазылу формасын анықтауға тырысамыз. Мемуар жанрында жазылған шығармаларға тоқталып, бір-бірімен салыстыра талдаймыз. Бұл мақалада Қ.Жұмаділов, Ә.Нұршайықов, М.Мағауиннің мемуарлық шығармалары негізге алынды. Тәуелсіздік кезінде жарық көрген мемуарлық шығармалардың ерекшелігі туралы мәселелер кеңінен сөз етілді. Аталған жазушылардың мемуарлық шығармаларын салыстыру, талдау әдістері арқылы мемуарлық прозадағы шығармашыл тұлғаның көркем бейнесі: ой әлемі және портреттер типологиясы анықталады.

Талқылау мен бақылау

Мемуарлық жанр қандай формада берілсе де, оның тууына себеп болатын автордың өмірі, оның қоғамындағы әртүрлі құбылыстар, өзгерістерді бастан кешуі. Мемуарлық шығармалар көбіне үлкен оқиғаны бастан кешіріп, ойларын, көзқарасын саралағаннан кейін барып туатын шығарма. Мемуарлық жанрдың бірнеше формасы болса да, қатып қалған межесі жоқ екенін байқаймыз. Автобиографиялық мемуардың ішінде де естелік, хат т.б. түрлері кездесе береді. Мысалы, С.Мұқановтың «Өмір мектебі» шығармасының ішінде естеліктің бірнеше түрі, хат пен жазбалар, өмірбаян элементтері ұшырасады.

Қазақ әдебиетінде жазылған мемуарлық жанрларды саралай отырып, мемуарлық шығармаларды екі түрге жіктеуге болатынын байқадық:

1. Автордың өз өмірі туралы, өзі өмір сүрген заман мен өмірбаянын баяндайтын мемуарлық шығарма.
2. Автордың өз өміріне қатысы жоқ, деректер мен құжаттарға

сүйене отырып, басқа бір тұлға туралы жазылған мемуарлық шығарма. Мысалы, Ә.Нұршайықовтың «Өткелдер» және «Асулар» деп аталатын екі кітаптан тұратын мемуарлық туындысы Ғ.Мүсіреповтің 90 жылдығына арналған туынды. Жазушы басында неден бастарын білмей, қиналғанын да жасырмады. Алдымен деректер мен естеліктерді, өзіне арнап жазылған хаттарды бір түгендеп шығып, тақырыпшаларды қойып, жазуға кірісіп кеткенін өз естелігінде айтады.

Өзінің қилы тағдырын ұрпағының болашағына арнаған, сол тағдырдың сырын терең ұғындырып, келешекке жақсысынан үйреніп, жаманынан жиренсін деген мақсатта жазылған, өнегелі өмір өрімдері Ә. Нұршайықовтың «Мен және менің замандастарым» мемуарлық баянында өте әдемі үйлесін тапқан. Мемуарлық аталған үш романның жанрлық ерекшелігі, мән-мәнісіне тоқталар болған ғылыми жүйелеудің өзінде бірізділік кездесе бермейді. Біз мұның алдында жазған С. Мұқанов, С. Сейфулин, Ғ. Мұстафин мемуарларының жанры бір болғанын атап өттік және формасы мен мазмұны тұрғысынан келгенде, әр түрлі ерекшеліктер кездеседі [6, 278].

Қазіргі уақытта мемуар авторлары хат жазбаларын, ескерткіштік, күнделік, күн жазбаларын, автобиографиялық бланктерді «Мен» атынан беріп келеді; ал мемуарлық роман, повесть, очерк, әңгімелер мен естеліктердің жазылуында автор кейде баяндаушы, бірде әрі автор-кейіпкер, әрі баяндаушы-жазушы болып, әр түрлі жақ пен шақтық ұғымдарды да білдіреді.

Авторлардың шынайы өз ғұмырларынан жазылған төл туындымаларында бүгінгі қазақ мемуары мынадай түрлерден тұрады: мемуарлық, естелік, автобиографиялық бланк т.б. («өзіндік» және басқалар туралы естеліктер, ғылым әдебиетпен араласа келер естеліктер (күнделіктер) күнделік және күн жазбалары («Өзіндік» және басқа объектілер жайынан да, саяхаттық та), хат, хат жазбалары, ескерткіштер. Бұлар бізде прозамен де, ұсақтау түрлері – поэзиямен де жазылуда.

Еліміз егемендігін алып, тәуелсіз мемлекет ретінде бостандыққа қол жеткеннен кейінгі жылдары жазылған ғұмырнамаларға Әзілхан Нұршайықовтың «Мен және менің замандастарым», Мұхтар Мағауиннің «Мен» мемуарлық хамсасы мен Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» романдары жаңа сапасымен ерекшеленеді. Мазмұны ұлттық қазақ ұлттық мемуаристикасы туып өсті. Мемуарлық шығармалардың суреттер объектісі өзгеріске келуімен байланысты, мемуарлық түрде де жаңару пайда болды [7, 14].

Ә.Нұршайықовтың мемуарлық туындысы ХХ ғасырдың екінші жартысын қамтыса, М.Мағауиннің «Мен» мемуарлық туындысы екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі халық тұрмыс-тіршілігінен хабар береді. Ал, Қ.Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» мемуарлық туындысы Қытай шекарасынан келген қазақтардың өмірінен дерек береді. Үш шығарманың да кейіпкері де, авторы да қаламгердің өзі.

«Мен және менің замандастарым» атты мемуарлық туынды – тек қана бір адамның жеке өмірбаяны емес, қоғамдық, саяси, әлеуметтік тақырыптарды жалпы қамтитын, бірнеше ірі тұлғалар туралы дерек беретін көлемді мемуар естелік. Туынды формасына үңілсең бөлек жазылған очерк іспеттес, публицистикалық шығармаға ұқсайды. Социалистік реализммен жазылған, тартысты, оқиға қоюлығы басым шығармалардың бірі. Ал М.Мағауин «Мен» туындысы мен

Қ.Жұмаділовтың «Таңғажайып дүние» мемуарлық романдарының ерекшелігі бірінші жақтан, «мен» атынан жазып жеткізуі. Автор өз шығармасының құдайы болғанымен, мемуарлық шығармада автор мен автор-кейіпкердің өзара айырмашылығы болады, яғни бірдей емес. Мысалы, кейіпкер Мұхтар мен Қабдеш және жазушы Мұхтар мен Қабдештің айырмасы бар. Автор кейіпкерін, өзін сан түрлі оқиғалар желісі арқылы дамытып, сын көзбен қарай отырып кейіпкер өзінің болмысын аша түседі. Бұл оқырманды өзінің шынайылығымен баурай түседі. Асқан жасандылық немесе асыра сілтеу бой көрсеткен шығарма шынайылығын жоғалтады.

Мемуарлық шығармалардағы тақырыптарға қарап автордың өмірінің даму, өсу кезеңдерін байқауға болады. Қабдеш пен Мұхтар мемуарлық туындыларындағы диалогтар арқылы адам бейнелерін танытуда портрет пен мінездеулерден автор немесе кейіпкерлер образын аштық. Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» мемуарлық романындағы «Ұшқан ұя» мен «Қырау қия», «Алматы аспанында» және «Жайылған тор», «Қанат толды», «Түлеу», «Самғау», «Таят» тақырыптарынан байқаймыз. Ал Мұхтар Мағауиннің «Мен» мемуарлық романындағы «Шытырман» және «Қия жолдар» деген тарауларында өмірнамасындағы арнайы өмірлік жайттарды негізге ала отырып қойған. Бұндай жағдайлар әдеби негізсіз емес екенін білеміз. Бұлай тақырыптар беру Аксаковтың «Семейная хроника» атты еңбегінде де бой көрсеткенін еске түсіреді.

Қ.Жұмаділовтің мемуарлық шығармасынан автордың бәрін көз алдына елестету арқылы жазғанын байқаймыз. «Менің шығарма жазар алдында ел аралап, желмаямен жер кезетін себебім, көңілде жүретін идеяны орнықтыратын қолайлы қоныс іздеймін. Өйткені қазақ даласының ұшы-қиыры жоқ. Оның табиғаты, ер бедері, ауа райы бір-біріне ұқсамайды. Тұрғындарының бастан кешкен тарихы, мінез-құлқы, демографиялық ахуалы да әр басқа. Ал көркем шығарма үшін мұның бәрі мәнді нәрселер. Сол жердің топырағы, елінің кәсібі, өсетін шөбіне дейін маңызды роль атқарады. Бұл шығармаға деректілік сипат беріп, шынайылығын арттырады» [8, 201] осы үзінді жазушы бейнесінің тың қыры ашылғанына нақты мысал бола алады. Оқиғаларды бірінші жақтан рет-ретімен көзге елестете отырып баяндайды. Оқиғаны осылай қызықты бейнелеуінен оқырманды өзіне тәнті етеді. Бұл әдіс Мұхтар Мағауиннің шығармасынан да байқалады. Жазушының хандық дәуір әдебиетін түгендеп отырған сәті көз алдында болып жатқандай әсем суреттеледі. Жазушы өз болмысын, ойларын, көзқарасын, өзіндік философиясын осылай береді. М.Мағауин өзінің мемуарлық шығармасын небәрі жиырма жастан енді асқан кезінде жазғаны таңқаларлық. Жазушының шығармасынан өзіндік «менін» жалаң баяндаудан гөрі көрген түйгенін, түсінгенін, қорытқан ойларын, жазушылық өнердің қыр-сырынан хабар беретін дәріс іспетті құнды дүние шыққан. Жазушылық өнердің небір қиын, сан қилы, бұрылыс-қиылысын Мұхтар мемуарлық шығармасында ерекше айқындай түседі. Мұхтар ғана емес, Қ.Жұмаділовтің де мемуарлық шығармасынан екі шығармаға ортақ ойларды кездестіреміз. Ол – жазушылық туралы ойлары. Қабдеш жазушының алдындағы сия түспеген ақ парағы қандай ақ болса, ары да сондай ақ болу керектігін жазады. Жазушының адамдығын танытатын оның жазған дүниелері де адамдықтан аттамауы тиістігін баса айтады. Кеңестің сойылын соғып, тәуелсіздік алған соң

басқаша жырлап, кейіннен тарихқа қалам сермеп жүрген жазушыларды атамаса да сынап өтеді. Жазушының өзіндік стилі, қолтаңбасы дегендер жазушының тақырып игеруінен шығатынын жазады. Жазушы өміріндегі екі түрлі жағдай қолына қалам алдыртқанына тоқталады. Бірі жазушының өзі тарих қойнауын тынбай зерттеген, үздіксіз ізденіс нәтижесінде болса, енді бірі көзімен көрген, басынан кешірген жайттары жазушыны еріксіз қолына ақ парақ пен сияны дос қылғызған [8, 102].

Жазушының мемуарлық шығармасы алғаш 1998-1999 жылдары «Жұлдыз» журналында жарық көрген. Балалық шағынан бастап, есейген, үлкейген шағына дейін өрбітіп жазған. «... Тегінде, сенің жарық дүниеге келуің, өзің үшін қандай ұлы оқиға болса, сол айнала қоршаған әлемді жадында сақтап, қабылдай бастауың - ол да бір елеулі нәрсе. Қазақ мұны “ес кіру” дейді. Оның елеулі болатыны, сен үшін тіршіліктің қызығы мен шыжығы енді басталмақ. Ал менің әлемге алғаш рет таңдана қарап, санама сәуле түсуі, яғни сыртқы дүниені қабылдауым мына бір сәттен басталады. Шамасы, желтоқсан айының орта шені болар. Күн шайдай ашық, бірақ ауада бет қарыған қызыл шұнақ аяз бар еді. Сол жылдары Тарбағатайдың күнгей бетіне қар қалың түскен-ді. Айнала аппақ, тап-таза. Тал теректердің бұтағына дейін мысық құйрыктанып, қолың тиіп кетсе сау ете түскелі майысып зорға тұр. Жер-дүниені басып жатқан қалың, қар күн нұрына шағылып, бейне күміс тозаңын сеуіп тастағандай жалт-жұлт етеді. Біздің, қыстауды айнала қоршаған жота-жон, бел-белестер де жұп-жұмыр. Соғымға сойған құнан қойдың құйрығындай томырылып, теңкиіп, шалынады.

...Сіз енді осы тұста манадан бері есіктің кіре беріс басқышында бір кішкентай қара баланың осы көріністерді қалт етпей бағып тұрғанын да еске алып қойыңыз... жылда қайталанатын көп көріністердің бірі ретінде, бұл суреттің де бала жадында сақталмауы мүмкін емес. Бірақ дәл осы сәтте күтпеген жағдай болды. Кенет ышқына бұлқынған боз бие үстіндегі адамдарды тарыдай шашып, жартылай бауыздалған күйі орнынан атып тұрды. Жігіттер жаңа қарбаласып жүріп, аяғын буған арқанды тым бос байласа керек. Әлі жұлыны қиылмаған ақбоз тұсаулы қалпында көкке шапшып, қорқырап тулап жүр. Ақ қардың беті лезде қызыл шұбар қан болды» - деп автор ішкі «менінің» өсу, кемелдену мезеті болып табылады [8, 225]. Көзі көрген тарихи, саяси жағдайлардың бәрін көркем суреттеген.Бодан елдің жазушысы аркалаған жүк-басқа жұрттың, жазушыларынан әлде қайда ауыр деген сөз. Ұлт азаттығы үшін, оның тілі мен ділі үшін күресетін де, қуғын-сүргін, репрессия бола қалса, алдымен құрбандыққа шалынып, басын беретін де - сол жазушылар. Ал, адамдар соны біле тұра, осы бір қатерлі жолды неге таңдайды? Біздіңше, онын әр түрлі себебі бар. Біріншісі - бойға біткен талант ырық бермей, осы жолға итермелейді. Екінші себеп - өз халқына деген шексіз сүйіспеншілік. Ұлтын шын сүйген адам ғана осындай құрбандыққа бара алады [8, 611]. Бұл мемуардың өзіндік ерекшелігі – екі түрлі дүниені, Шығыс Түркістан мен Қазақстанның қоғамдық жағдайын салыстыра отырып жазуында. Жазушы алпысқа тақаған шағында мемуарлық шығармасын «Таңғажайып дүние» деп атауында мән жатыр. «Түбінде ғұмырнамалық шығарма жазу жоспарда бар болатын... Жасым алпысқа толғанда жазбаған мемуарды енді қашан жазбақпын! Өмір дегенің мынау – шекараның екі жағасында қақ бөлініп

жатқаны: бастауы онда, жағасы мұнда. Тағдырдың айдауымен осы сызықтың ары-бері сан рет кесіп өтіпін. Кейде кім зерттейді, сол шашылып жатқан ғұмырды? Мен басқан жолдармен кім жүріп өтеді? Мен бастан кешкен, мен ғана сезген жайларды менен басқа кім айтып бере алады? Әрине, өзімнен басқа эжешкім айтып бере алмайды... ол кітаптың аты ғұмырнамалық роман». Шығарма соңында жазушының түйгені бұл өмірді не жақсы деп мақтауға, жаман деп даттауға болмайтындығын айтады. Өмір құбылмалы, сыры толық ашылмаған ғажайып. Басы мен аяғын болжап білмейтін, шексіз әлем, ащысы мен тұщысы қатар жүретін, уысына сыймайтын, қолда ұстап тұрмайтын дүние. Ырқыңа көне қоймайтын талас пен тартыс. Жазушылық өнер де өмір секілді ғажайып. Сондықтан өмірді жазушы «Таңғажайып дүние» деп атаған екен.

Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» романы әлеуметтік-айшықты мемуарлық шығармасында автордың өмірінен алынған күйініші мен сүйініші, балалық шағы еліне қайтып оралуы, жаңа қоғамды көзбен көргендегі ішкі сезімі, кейіпкердің психологиялық иірімдері ерекше әсем суреттеледі. «-Менің ғұмырым арқылы бір кезең көрініс тапты, мұны ұмыттыруға бола ма?» Шығарманың өн бойында автордың ішкі сөздері мен монологтары арқылы жазушының жан тебіренісін сезінесіз. Осы монолог арқылы автор бейнесінің өзіндік бір көрінісін, ой-толғанысын көреміз: «Арғы жан сарайымда әлдебір таңның сарғайып келе жатқаны білінеді. Ол - азаттық таңы! Азаттық болғанда, қоғамның, ұлттың азаттығы емес, бұғаудан босаған ақыл-ойдың, сананың азаттығы. Ешкімнің әуеніне ермейтін, ешкімге құл болып табынбайтын, осы бір ішкі бостандықтан артық не бар дүниеде? Сені қапаса қамап қоюға болар, жүріс-тұрысыңды, тіпті сөйлер сөзінді де шектеуге болар, бірақ ой-сананды, ішкі пікіріңді ешкім ұстап тұра алмас. Мен білсем, әлемдегі ең қымбат, ең баянды нәрсе - адамның осы ішкі бостандығы. Мен сол күні іштей арпалысқан ұзақ күрестен кейін азамат ретінде, өз жеке басыма тәуелсіздік жарияладым» [8, 109]. Жетімдікке кез болуы, өмірінің сан қилы сәттері, жазушының адамдық болмысы барлығы оқырманды тебіретпей қоймасы сөзсіз, сонымен қатар өзге кейіпкерлерді жанама мінездеуін мына үзінді арқылы байқаймыз: «Жалпы қай қоғамдағы жазушыны алсаңыз да, оның арқалайтын жүгі жеңіл емес. Ал қазақ сияқты бодан елдің жазушысы болуды құдай енді басқа бермесін. Мұнда не ұлтыңды, не еліңді, не жеріңді сатып күнің үшін империяның сойылын соғу керек. Не болмаса, «қиын болса дулығалы бас кетер» деп, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақыптар секілді әділет жолында қасқайып тұрып қалуың қажет. Екеуі де оңай емес, былай тартсаң бас кетеді, былай тартсаң ар-ұятың аяққа басылады. Қазақ жазушысы осының екеуін де бастан кешірді. Ерлер мен ездердің енші бөліскен жері де - осы тұс» [8, 93]

Ә.Нұршайықовтың мемуарлық шығармасын жазуы оңай болмағанын сеземіз. Себебі адам баласы кейде өз болмысын да нақты түсінбей жатады. Ал жазушының болмысын түсініп, табиғатын танып, жеке тұлға туралы мемуарлық шығарма жазу деген оңай жұмыс емес. Жазушының өмірбаянын қанша оқысақ та оның ішкі жан дүниесін, кейбір іс-әрекеттерінің себебін, тіпті махаббатын да түсіну қиын. Алайда, Ә.Нұршайықов мемуарын жоғарғы деңгейде көркем жазып шыға білді. «Мен және менің замандастарым» атты өмірбаяндық романының бірінші кітабы «Өткелдер» деп аталады [9, 6]. Бұл кітаптың алғашқы тарауы

«Сәбит, Ғабит, Ғабиден және мен» деп атап, аты аталған тұлғалардың мінездеріне тоқталады. Бұл тұста жазуға үлкен септігін тигізген Ә.Нұршайықовтың күнделігі екенін жазады. Алайда шығарма өзі туралы болмағасын оған тәптіштеп тоқталып жатпайды. Күнделік жазу бірқатар жазушылардың ең пайдалы әдеті. Өзіндік ойлары күнделік арықылы жазылып, кейіннен мемуарлық шығармаға айналуы әбден мүмкін. Мемуарлық туындының екінші кітабы «Асулар» деп аталады. Бұл кітап толығымен Ғабит Мүсіреповке арналды. Күнделігі, арада алысқан, жазысқан хаттары арқылы Ғабит туралы енді шындап баяндағанын байқаймыз.

М.Мағауиннің «Мен» атты мемуарлық романы, хамсасы 1998 жылы жарық көрді. Атының өзі алғашында қауымды таңғалдырғаны рас. «Мен» деп қойылуының өзінде бірнеше мән бар. «Мен» сөзі жеке бір тұлғаны, индивидтік көзқарасты, барды, болмысты, қайталанбас дүниені білдіреді. «Мен» сөзі философияда адамның жеке болмысы, даралығы, дербестігі, рухани ортасы, танымы, түсінігі деп жалпы қарастырылады. Ал, Мұхтардың «Менінде» «мен» ол тұтас өмір, ол жастық, ол қарттық, ол кезең, ол сенімнің көрінісі, ол үлкен пәлсапа, ұлы түсінік. М.Мағауиннің менінің арқасында қоғам шындығы көркем суреттеледі. Мұхтардың мемуарлық шығармасы ол жүректің жазуы, таңбалы ғұмыры. Автор: «Мен дегенім – Өзім, Мұхтар Мағауин, осылай деп сендім. Қазақ деген – мына Мен дедім. Сол сенімнің күшімен бар шырғалаңнан өтіп, бүгінгі күнге жеттім. Қазір бұл сөзді бұрынғыдан кеңірек мағынада ұғамын. Мен – ұлттық мұрат. Мен – Алаштың жолы.» [10, 165]. Мұхтардың бір ерекшелігі адамның ішкі сезімдерін бір жақты бейнелеу жоқ. Мың құбылтып жеткізеді, шіркін. Адамның философиялық ойларын, ішкі тебіренісін қалай әсем жеткізетініне еріксіз таңқаласың. Оның мемуары еншілі өмірі, шытырманы, басынан өткен ғұмырдың көңілдегі бейнесі. «Мен кіммін?» деп сұрайды жазушы өзінен. Ешкім білмейді. Шын мәнісінде бәрімізден сұраса, өзімізді толық тани алмай жататындығымыз рас қой. Білетіндігіміз Мұхтар айтпақшы «тегім – кісі, дінім – ислам, нәсілім – түркі, ұлтым – қазақ, ұраным – алаш, есімім – Мұхтар»... [10, 28].

«Ауыл иен қалған, итке дейін тышқан аулап, қаңғып кеткен, бір үйде қарындары қампиған, аштықтан бұратылған үш бала жатыр; ауыл іргесінде ескі қырманда үсті жалба-жұлба, бет-аузы түтіккен, көзі адырайып, ұясынан шыққан, әйтеуір адам кейіпті біреу төрт тағандай еңбектеп жүр: ұзын етек әйел екен, шіріген ескі сабан, үйілген қауызды ақтарып, анда-санда бір дән тауып алады; бірі домбыққан, бірі бөрткен, енді бірі қурап, кетілген бидай дәндері, әрбір дәнді тапқан сайын әйелдің беті тобарсып, қалтырау қуанатыны тәмпіштеп суретелетін еді» [10, 33-34] осы сынды жиі кездесетін үзінділерден автор кейіпкердің бейнелерін тура әрі нақты көркем түрде жеткізуге портретті беру арқылы мінездік тұлғаларға ұластырып отырған. Оған дәлел: «Мен қазақ едім. Және тумысымнан ұлтшыл қақ едім. Шын ұлтшылдың ең үлкен қасиеті – адамгершілік санадан, өзін өзі және адам атаулыны сыйлаудан басталса керек. Яғни, мен қазақ ұлтшыл бола тұра, ең алдымен адам едім. Ауылда өстік, өз үйінде болмаса да, жалпы жұрттың басындағы тұрмыс таршылығын көрдік. Киім жадау, азық түлік тапшы. Кемшілік, кедейлік - совет адамының, оның ішінде қазақтың сыбағалы еншісі тәрізді. Яғни, көзіміз үйренген, етіміз өлген. Бірақ үлкен қалаға алғаш келген кезде қол жайып

отырған қайыршыны көру - менің жан дүнием үшін өте ауыр соққы болды.» [10, 55] тура мінездеуден автор образын байқаймыз.

«Кенет өзгеше бір пендеге көзім түсті: үстіне әр жерінен кірлі мақтасы шыққан, ескі, май-сауыс күпәйке киген, басына қызыл екені, қоңыр екені белгісіз, алабажақ, кір орамал тартқан, сүйек бітісі ірі, бет-аузы домбыққан, көзінің аласынан қызылы көп, мұрыны үлкен, еріні қалың, әлде реңі солай, әлде бетін жумаған мәтүшке; таң -нәсілінде емес, киімінде емес, бой-тұлғасында - екі аяғы қара саннан кесілген, кішкентай төрт кегершікті шағын тақтайша үстінде отыр екен. Орыс мапржасына менен басқа назар аударған ешкім жоқ, менің өзім қарамауға тырысып, шеттей бердім. Сол кезде... әлгі бейшара мүгедек әйел ыржиып күлді: қара-күрең, жап-жалаңаш, аузында бір тісі жоқ екен. Бет аузы шалбарланып, тағы да жымыды: ренішті емес, кінәлі сияқты, кешіріңдер, қағып кеткендерің үшін мені айып етпендер деп тұрғандай.» автордың өз қатысуымен ашылып отырған, өз көз алдында өтіп жатырған осы кейіпкердің іс-қимылын, құлқын өз қабылдауы тұрғысынан бағаланған портретті кездестіреміз. Бұл үзіндіде кейіпкерді танытуда тура мінездеуді қолданады «Директор - өмір бойы номенклатурада болған, сол кездің тілімен айтқанда, партия-совет қызметінде жүрген, біздің ауылға көрші Абралы ауданынан төмендеп келген, шегір көз, саз бет, сәлемнің өзін әрең алатын, иттің обалы түгілі, кісінің обалына қарап көрмеген марғау адам еді, көп ұзамай жаман ауруға шалдықты, тамағынан ас өтпей, аштан өлді; ұлы есер, қызы бұзық болып, түгел пәле-жалаға ұшырады, қазақша айтқанда, оты өшті, тұқым-тұяғымен құрып кетті. Ешкім жоқтаған жоқ, артында қалған белгі - менің осы атаусыз екі-үш ауыз сөзім ғана болар». [10, 105]

Адам баласы әрқашан нақтылыққа көз жеткізгісі келетіні хақ. Алайда, көңіл де құбылмалы, адам табиғаты да, мені де дәл сондай. Өзгереді, өседі, дамиды, мың құбылады. Мұхтар Мағауин мемуарлық хамсасында өзінің ішкі «менін» көркем суреттей білді деп ойлаймыз.

Зерттеу нәтижелері

Тәуелсіздік жылдарында жазылған мемуарлық шығармалардан суреткер дүниетанымының тереңдігі, сыни көзқарасының кеңдігін және қандай ой жазса да, дәлелді жазатынын байқадық. Сонымен қатар оқиғалар мен адамдарды Қабдеш Жұмаділов автор әрі кейіпкер «мен» атынан сөйлетіп суреттеген. Автор бұл шығармасында публицист, философ, тарихшы әрі әдебиетші ретінде танылады. «Автор бейнесінің» толық қалыптасқанының көрінуіне шығармалардағы суреттеулер, әңгімелеу және диалогтар, монологтардың ерекше әсер еткенін мысалдар арқылы көрсетсек, ал жазушылардың шығармаларындағы кейіпкерлердің образдарын танытуда мінездеу мен портрет тәсілінің қолданылғанын да нақты мысалдармен жеткіздік. «Автор – кейіпкердің өсу жайы оның қоғамдық санасының жылдар аясында өсу бет бейнесінен көрінеді. Осы бағытында автор мен автор-кейіпкер өте жақын болғанымен, ғұмырнамалық романдағы кейіпкерлер Қабдеш Жұмаділов немесе Мұхтар Мағауиндер мен жазушы Қабдеш Жұмаділов, яғни Мұхтар Мағауиндер бір емес. Қанша еркін көрінсе де кейіпкер – автор, автор – жазушыға бағынуы әбден мүмкін. Романдағы өзге кейіпкерлерге қарым-қатынасын автор – баяндай отыра басқа бейнелер мен автор – қаһарман жөніндегі жазушы ойын да шығармадағы авторлық «мен» -

оқырманға жүзбе-жүз әңгімелегендей көрінеді». Мақала жазу барысында қарастырған ғұмырнамалық шығармаларда өмірлік шындықтардың көркем шешімдерін беруде Ә.Нұршайықов, Қ.Жұмаділов, М.Мағауиндер психологиялық талдаулардың бірнеше әдіс-тәсілдерін пайдаланулары кездеседі. «Қаламгерлердің кейіпкерлерге шартты ұғым ретінде емес, белгілі бір кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік, рухани жүгін көтеріп тұрған заманның, дәуірдің тұлғасы ретінде қарайды» [11, 69].

Қорытынды

Мемуарлық шығарма автор өмір сүріп отырған қоғамда іргелі өзгеріс, тіпті саяси төңкеріс болып өткен соң, ой қорытып барып туындайтынын байқаймыз. Ә. Нұршайықовтың «Мен және менің замандастарым», Мұхтар Мағауиннің «Мен», Қ. Жұмаділовтың «Таңғажайып дүние» аталатын мемуарлық романдарының тууына 1986 жылғы жағдай, қазақ халқының егемендігін алуы мен жаңа қоғамның «өтпелі кезеңнен» сараланып өтуі ықпал еткен деп ойлаймыз. Әрбір жазушы бір қоғамдық формациядан екінші қоғамдық формацияға елімен бірге өткенде екі дүниені өзара салыстырып ойланады, толғанады, көргендері мен көңілге түйгендерін елеп-екшеп, көркемдік жинақтауға түсіріп шығармада бейнелеуді ойлайды. Өзге көркем туындылар секілді мемуар да солай өмірге келеді. Автор-кейіпкерлері өз аузынан баяндалатын оқиғалар тізбесінен, өз өмірі мен өзі өмір сүрген қоғам шындығын өзара сабақтастырып, өзара байланыстырып суреттейді. Дегенмен, прозада суреттелген өмірлік материалдарының бастау арналары мен даму, өрістеу және шарықтау, түйюлуі әр түрлі болып келеді. Мәселен, Ә. Нұршайықовтың «Мен және менің замандастарым» шығармасын өзінің баянсыз балалық шағынан басталмайды, көзі көрген ұлы жазушылармен болған қарым-қатынасы туралы жазады. Мұхтар Мағауиннің бұл тұрғыдағы ұстанымы тіптен басқаша. Жазушы өз өмірінен гөрі, қоғам ғылым, шығармашылық мәселелерінің тек жеке басына қатысты тұстарын атап, өмірдің өзінен алып бейнелейді. Суреткер Қ. Жұмаділовтің өміріндегі алып екі империяның тұсындағы аламан өмірдің шындығын көркемдікпен игеруге дәйекті, деректі бұрын-соңды әдебиетте аз көрінген сюжетті қызықты баяндаумен ерекшеленетінін байқаймыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Данелян К.А. Дневники и мемуары. – М.: Гослитиздат, 1959. – 450 с.
- [2] Толстой Л.Н. Пол. соб. соч. Ясной поляны. – СПб: Гослитиздат, 1949. – Вып. 8. – 544 с.
- [3] Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 8 т. – 993 б.
- [4] Yakovenko S. An analysis of the memoir as a literary genre, with reference to the work of D.Nytchenko. – Macquarie University, 2001.
- [5] Berman, J. (2019), "Prelims", Mad Muse: The Mental Illness Memoir in a Writer's Life and Work, Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. i-x. <https://doi.org/10.1108/978-1-78973-807-020191012>
- [6] Бабырнама. – Алматы: Жалын, 1990. – 320 б.
- [7] Десять не забываемых дней. Декада Казахского искусства и литературы в Москве. – Алматы: КГИХЛ, 1961. – 175 с.

- [8] Жұмаділов Қ. «Таңғажайып дүние» мемуарлық роман. – Алматы: Тамыр, 1999. – 624 б.
- [9] Нұршайықов Ә. Мен және менің замандастарым. – Алматы: Таңдамалы шығармалар жинағы 10 томдық. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 8 т. – 472 б.
- [10] Мағауин М. «Мен» ғұмырбаяндық хамса. – Алматы: Гаухар, 1998. – 590 б.
- [11] Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр. – Алматы: Жазушы, 1980. – 312 б.

REFERENCES

- [1] Danelyan K. A. Dnevnik i memuary. [Diaries and memoirs.] - M.: Goslitizdat, 1959. - 450 P. [in Russian]
- [2] Tolstoy L. N. Pol. sob. soch. Yasnoy polyany. [Complete Works. Clear glade.] - SPB: Goslitizdat, 1949. - Issue 8. – 544 P. [in Russian]
- [3] Qazaq әdebietiniñ tarihi [History of Kazakh literature.] - Almaty: Kazinform, 2005. – 8 Vol. - 993 p. [in Kazakh]
- [4] Yakovenko S. An analysis of the memoir as a literary genre, with reference to the work of D.Nytchenko. – Macquarie University, 2001. [in English]
- [5] Berman, J. (2019), "Prelims", Mad Muse: The Mental Illness Memoir in a Writer's Life and Work, Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. i-x. <https://doi.org/10.1108/978-1-78973-807-020191012> [in English]
- [6] Baburnama [Baburnama.] - Almaty: Zhaly, 1990. - 320 P. [in Kazakh]
- [7] Desyat' ne zabyvayemykh dney. Dekada Kazakhskogo iskusstva i literatury v Moskve. [Ten unforgettable days. Decade of Kazakh art and literature in Moscow.] - Almaty: KGIKHL, 1961. - 175 P. [in Russian]
- [8] Zhumadilov K. «Таңғажайып дүние» memuarlyq roman. ["Wonderful World" is a memoir novel.] - Almaty: Tamyr, 1999. - 624 P. [in Kazakh]
- [9] Nurshayikov A. Men және meniñ zamandastarım. Таңдамалы шығармалар жинағы 10 томдық. [Me and my contemporaries.- The collection of selected works consists of 10 volumes.] - Almaty: Kazygurt, 2005. – 8 Vol. - 472 P. [in Kazakh]
- [10] Mahauin M. «Men» ғұмырбаяндық хамса. ["I" is an autobiographical hamsa.] - Almaty: Gaukhar – 1998. - 590 P. [in Kazakh]
- [11] Nurkatov A. Jalğasqan дәстүр. [A continuing tradition.] - Almaty: Writer, 1980. - 312 P. [in Kazakh]

Султангалиева Р. Б., Ибатолла А. Т.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В МЕМУАРНОЙ ПРОЗЕ: МИР МЫСЛЕЙ И ТИПОЛОГИЯ ПОРТРЕТОВ

Аннотация. Исследовательская цель - определить особенности мемуарного жанра в казахской литературе, изучить мемуарные произведения, остановиться на языке и природе этих произведений. Анализируется единица повествования в мемуарных жанрах, а также рассматриваются эти произведения с точки зрения художественного единства.

В статье обсуждается природа мемуарного жанра в казахской литературе. Мемуарный жанр начал развиваться в казахской литературе довольно рано. Это жанр, который является самостоятельным и отличается собственной типологией,

его история уходит корнями в далекое прошлое, начиная с орхон-енисейских писем. В статье проводится анализ форм мемуарного жанра и способов их написания.

К видам мемуарного жанра относятся воспоминания, автобиография, воспоминания-эссе, письма и дневники. В зависимости от повествования автора можно выявить особенности мемуарного жанра. В некоторых произведениях приводятся фрагментарные воспоминания, в других — автор пишет от детства до определенного периода своей жизни. Решение о том, писать ли до конца жизни или остановиться на каком-то определенном этапе, остается за автором. Возможен и вариант, когда автор решает закончить на каком-то одном этапе своей жизни. Через мемуарные произведения мы можем узнать о народной мечте и судьбе нации, услышать голос народа. Если история обычно представляется в обобщенном виде, то в мемуаре мы узнаем личное мнение и субъективную правду одного человека. Мемуарный жанр не сводится к простому пересказу событий. Иначе он не смог бы заинтересовать читателя. Искусство повествования, способы создания образов, построение диалогов, написание характеристик и портретов играют важную роль.

В статье рассматривается образ творческой личности в произведениях таких писателей, как М.Магауин, А.Нуршайыков и К.Жумадилов. Определяются их индивидуальные почерки и стили письма. Рассматриваются жизненные реалии, ставшие основой произведений, художественные поиски, взаимодействие автора и персонажа. Также проводится различие между мемуарным жанром и историческими романами. В статье рассматриваются художественные приемы передачи истории и правды в мемуарных произведениях, а также то, как автор реализует их в своих произведениях.

Ключевые слова: проза; мемуар; автобиография; мемуарный роман; дневник; воспоминания-эссе.

Sultangaliyeva R. B., Ibatolla A.T.

THE ARTISTIC IMAGE OF A CREATIVE PERSONALITY IN MEMOIR PROSE: THE WORLD OF THOUGHTS AND TYPOLOGY OF PORTRAITS

Annotation. The aim of this study is to define the peculiarities of the memoir genre in Kazakh literature, to examine memoir works, and to focus on their language and nature. The analysis of the narrative unity of works written in the memoir genre is carried out, with an emphasis on artistic unity.

This article discusses the nature of the memoir genre in Kazakh literature. The memoir genre began to develop early in Kazakh literature. As a separate genre with its own typology, its history dates back to ancient times, starting with the Orkhon-Yenisei inscriptions. The article provides an analysis of the forms and types of writing within the memoir genre.

The types of memoir genre include reminiscences, autobiographies, memoir essays, letters, and diaries. The peculiarities of the memoir genre can be seen through the author's narrative style. Some works consist of fragmented memories, while others trace the author's life from childhood to the stage where they stopped writing. Whether or not

the author chooses to write until the end of their life is a personal decision. It is also possible that the author may choose to write only up to a certain period of their life. Through memoir works, we can hear the voice of the people and understand the national aspirations and fate of that time. While history is usually written in a generalized manner, in memoirs, we learn about the personal thoughts and subjective truths of an individual. The memoir genre is not merely a simple narration; otherwise, it would fail to captivate the reader. The skill of narration, the techniques of creating images, the construction of dialogues that reveal character traits, and the writing of descriptions and portraits all play a crucial role.

The article discusses the portrayal of creative personalities in the novels of authors such as M. Magaev, A. Nurshaikhov, and Q. Jumadylov. It highlights the unique signatures and writing styles of these authors. The connection between the life realities that underpin their works and their artistic explorations, as well as the relationship between the author and the character, is explored. The distinction between the memoir genre and historical novels is clarified. The article also addresses the artistic techniques for conveying history and truth in memoir works, and how the authors have implemented these techniques.

Keywords: prose; memoir; autobiography; memoir novel; diary; memoir essay.